

УДК : 316.334:37+316.6

Передумови засвоєння соціальних норм молоддю з особливими потребами

Н.М. ГОРДІЄНКО

КЗ «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр»
Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя, Україна, E-mail: natali_zp_tu@mail.ru

Авторське резюме

У статті обґрунтовано актуальність теми: показана значущість для молоді з інвалідністю своєчасного засвоєння соціальних норм як підґрунтя для успішної соціалізації. Засвоєння соціальних норм дітьми та молоддю з інвалідністю залежить від наявності об'єктивних передумов.

Актуальність теми полягає в тому, що у сучасних умовах розвитку українського суспільства є надзвичайно важливим засвоєння основних визнаних суспільством норм та правил і починати цей процес необхідно з дослідження того, які є об'єктивні передумови для будь-якої категорії дітей та молоді.

Виходячи з цього, метою даної статті є виокремлення найбільш суттєвих передумов засвоєння соціальних норм дітьми та молоддю з інвалідністю і обґрунтування їх цінності, необхідності врахування при розробці змісту життєдіяльності названої категорії осіб, який би дозволяв їм успішно засвоювати необхідні соціальні норми, дотримуватися їх і тим самим удосконалювати соціальне середовище, в яке вони включені.

Проаналізовано підходи вчених щодо сутності соціальних норм, важливості їх засвоєння з точки зору соціалізації особистості, на основі чого встановлено, що всі вони дають їм вичерпні характеристики, обґрунтовують їх вплив на соціалізацію особистості, але не виокремлюють чітко передумови, які сприяють або уповільнюють цей процес.

Нами виділено основні такі передумови: сім'я, освітнє середовище, яке забезпечує певний рівень соціальної відповідальності, соціальної взаємності, соціальної мобільності; дієвість рівних прав інвалідів із правами здорових членів суспільства; наявність референтної групи та обґрунтовано доцільність їх врахування у цьому процесі. Так, сім'я, як соціальний інститут, відіграє важливу роль у соціальному розвитку дітей та засвоєнні ними соціальних норм.

Ключові слова: соціальні норми, освітнє середовище, соціальна відповідальність, соціальна взаємність, соціальна мобільність, референтна група.

© Н.М. Гордієнко, 2014

Pre-conditions of mastering of social norms by young people with the special necessities

N.M. GORDIENKO

MI "Khortytskiy national educational and rehabilitation center" Zaporizkoyi regional rada,
Zaporizhzhya, Ukraine, E-mail: natali_zp_tu@mail/ru

Abstract

The article grounds the relevance of the theme: it shows the importance for the youth with disabilities of timely mastering of social norms as a basis for successful socialization. The understanding of social norms by children and young people with disabilities depends on the availability of objective conditions.

The topicality of the theme is that in the modern conditions of the Ukrainian society development the most important is from the very childhood to devote oneself to socialization of the members of such a complicated society, to master the main norms and rules recognized by the community. It is necessary to start this process from the investigation of the objective premises for any category of children and youth.

Hence the purpose of this article is the isolation of the most essential premises of the mastering of the social norms by the children and youth with disabilities and arguments their values, necessity of the taking into account the named category of children and youth while planning the content of vital activity, that would help to master successfully the necessary social norms, to follow them and to improve social surrounding, that they are included in.

It is analyzed the approaches of the scientists as to essence of the social norms, importance of their mastering from the point of view of the socialization of a person. On the basis of this it is fixed that social norms give the exhaustive characteristics, prove their influence on the socialization of a person, but don't isolate the premises, that assist or decelerate this process.

We give prominence to the following premises: the family, educational environment, that ensures the certain level of the social responsibility, social mutuality, social mobility; the efficacy of the equal rights of the invalids with the rights of healthy members of society; the existence of the analyst group and grounded the expediency of their taking into account in this process. The family, as the social institution, plays the important role in the children's development and in the mastering of these social norms.

Keywords: social norms, educational environment, social responsibility, social mutuality, social mobility, analyst group.

Постановка проблеми. Соціальні норми у людини формуються з дитинства і впродовж усього життя, але основи закладаються у віці до 23-25 років, коли людина вже мала можливість спілкуватися, взаємодіяти з різними категоріями людей за віком, стилями стосунків, формами взаємодії та ін.

Засвоєння соціальних норм дітьми та молоддю з інвалідністю в означений вище віковий період залежить від наявності об'єктивних передумов, виходячи, в першу чергу, з віку особи, оскільки віком визначаються особливості передумов для їх засвоєння.

Актуальність теми полягає в тому, що у сучасних умовах розвитку українського суспільства є надзвичайно важливим засвоєння основних соціально визначених суспільством норм і правил. А для цього слід визначити, які є об'єктивні передумови для будь-якої вікової категорії дітей і молоді.

Аналіз досліджень і публікацій. На необхідність засвоєння соціальних норм з дитячого віку наголошують багато вчених, зокрема: Н. Андреевкова, Л. Вахловський, Л. Виготський, Я. Гілінський, М. Данків, Є. Домбровський, І. Кон, М. Лукашевич, Х. Міттус, Б. Паригін, С. Савченко, В. Солодков, С. Спасибенко, В. Харчева, С. Шеденкос, А. Юровський та ін. Разом з тим чіткого виокремлення найсуттєвіших передумов для засвоєння соціальних норм для молоді з особливими потреба-

ми немає, хоча саме названа категорія членів сучасного суспільства потребує більш глибоких досліджень у заявленому напрямку.

Зокрема, Н. Андреевкова називає період засвоєння соціальних норм, який охоплює дошкільний, шкільний періоди та період соціальної зрілості, дає характеристику кожного періоду з точки зору соціалізації особистості через засвоєння соціальних норм, але не виділяє чітких передумов для їх засвоєння [1, с. 44].

Стадії засвоєння соціальних норм за віковими ознаками характеризують і такі дослідники як Я. Гілінський [4, с. 101-112], Є. Домбровський [5, с. 254-262], Х. Міттус [10, с. 101-112] та ін., але не виокремлюють передумов, які б давали можливість їх засвоювати.

Таку позицію щодо засвоєння соціальних норм висловлюють дослідники другої половини ХХ століття. Дев'яності роки ХХ століття, зокрема, в працях М. Лукашевича, М. Туленкова, І. Кона [7] засвоєння соціальних норм визначається як структурний елемент соціалізації особистості, де провідним і визначальним початком процесу соціалізації є виховання.

В умовах сучасного суспільства (перше двадцятиліття ХХІ століття), як показують дослідження, зокрема С. Спасибенко [13, с. 107], спостерігається тенденція до відособлення особистості, яка породжує, з одного боку, особистість як індивіда-утримання, для якого ідеалом стає особистісний успіх, що вимірюється, голо-

вним чином, матеріальними благами, а з іншого боку, ця тенденція є проявом прогресивної особистості, глибокої індивідуальної, своєрідної і незалежної, здатної гармонійно поєднати свої риси з передовими рисами суспільства. Це обумовлене тим, що на сучасному етапі відбуваються зміни в організації соціального життя в нашій країні, які впливають на зміни в процесі засвоєння соціальних норм. В сучасних складних умовах соціального життя просте засвоєння соціальних норм недостатнє. Соціальні норми треба навчитись дотримуватись і не просто дотримуватись, а дотримуватись творчо, враховуючи часті зміни в суспільному житті. За цих умов особистість мусить стати не тільки об'єктом, а і суб'єктом діяльності, спілкування, взаємодії, де б проявлявся рівень засвоєння цих норм і творче ставлення до таких проявів. Саме творчим аспектом доповнюється процес засвоєння соціальних норм як складової соціалізації у пізніших дослідженнях. Зокрема, Л. Ваховський і С.Савченко в соціалізаційному процесі особливого значення надають соціальній творчості самої особистості, доповнюючи процес засвоєння і відтворення соціального досвіду [3, с. 5-9]. На даний час до соціалізаційного процесу (і з цим не можна не погодитись) мусить бути застосований трьохсторонній підхід, що дозволить цілеспрямовано впливати на якісні зміни в різних аспектах життєдіяльності особистості і всього суспільства: 1) засвоєння соціальних норм; 2) відтворення набутого досвіду у спілкуванні, поведінці, взаємодії; 3) соціальна творчість самої особистості.

Але проблема створення в суспільстві передумов саме для такого трьохстороннього підходу до засвоєння соціальних норм, їх прояву і творчого використання залишається недослідженою.

Мета дослідження: виокремити найбільш суттєві передумови засвоєння соціальних норм молоддю з особливими потребами та обґрунтувати їх цінність, необхідність врахування для розробки такого змісту життєдіяльності названих осіб, який дозволяв би їм успішно засвоювати необхідні соціальні норми, дотримуватись їх і вдосконалювати соціальне середовище, до якого вони входять.

Виклад основного матеріалу. Успішне засвоєння соціальних норм молоддю з інвалідністю не відбувається за будь-яких обставин. Для цього має бути певне підґрунтя. Таким підґрунтям слугують певні передумови, найсуттєвішими серед яких є: сім'я, освітнє середовище і соціальні стосунки в ньому, які забезпечують певний рівень соціальної відповідальності, соціальної взаємності, соціальної мобільності; дієвість рівних прав інвалідів паралельно з правами здорових членів суспільства та обізнаність з ними молоді з інвалідністю; наявність референтної групи в осіб названої категорії.

Однією з умов успішного засвоєння соціальних норм є сім'я, в якій напрацьовується перший досвід соціального розвитку дитини. З одного боку, дитячий період найбільш короткочасний, а з іншого – має велике значення для соціального становлення особистості. Оскільки у період дитинства головним соціальним інститутом є сім'я, то на неї покладається надзвичайно велика відповідальність за засвоєння дитьми соціальних норм, ціннісних орієнтацій, цінності дитини як особистості. Саме рівень сформованості соціальних норм, дотримання їх у дитинстві є передумовою для подальшого вдосконалення і дотримання, усвідомлення їх значущості для особистості у подальші роки. Чим раніше у сім'ї дитину з інвалідністю залучають до різних видів діяльності, незважаючи на інвалідність, не акцентуючи уваги на них, а акцентуючи увагу на її успіхах, на її зацікавленості певними видами діяльності, залучаючи її до спілкування з ровесниками, тим швидше вона засвоює і усвідомлено дотримується соціальних норм поведінки, спілкування, взаємодії з іншими, тим упевненіше відчуває себе як повноцінна особистість.

Другою важливою передумовою засвоєння, дотримання соціальних норм і вдосконалення себе як особистості є навчальна діяльність в освітніх закладах, бо вона передбачає систематичне спілкування і взаємодію не тільки з ровесниками, а і з спеціалістами з різних галузей науки і практичної діяльності, де особа з інвалідністю може не тільки набути певних знань і навичок, але й продемонструвати рівень їх засвоєння, якість виконаної роботи, чим підвищить рівень самооцінки як члена суспільства, усвідомить власну цінність для своєї життєдіяльності, для найближчого оточення (сім'ї, друзів та ін.), сформує власну життєву позицію як особистість, усвідомлено і виважено підійде до вибору професії, до створення власної сім'ї.

Соціальні відносини в освітніх закладах, по суті, спрямовані на розвиток соціальних норм та на соціальну орієнтацію саморозвитку особистості. Рівень саморозвитку особистості залежить від змісту життя молодшої людини в період її навчальної діяльності. Соціальні відносини в освітніх закладах є об'єктивною передумовою засвоєння соціальних норм, оскільки вони характеризуються такими особливостями, на які, зокрема, звертають увагу, М. Лукашевич і В. Солодков [9, с. 56-57].

По-перше, соціальний інститут освіти інтегрує своєрідність стосунків усіх соціальних структур суспільства (класової, демократичної, етнічної, територіальної, професійної та ін.); соціальні стосунки будуються в єдності поточних і перспективних інтересів суб'єктів суспільства в цілому.

По-друге, соціальні стосунки мають особистісно-груповий характер: педагоги в проце-

сі занять обирають такі способи взаємодії, щоб однозначно вступати в діловий контакт з цією групою учнів чи студентів, а сукупність різних індивідуальностей ініціюють творчий потенціал і підтримують професійне натхнення педагогів, забезпечуючи соціальний розвиток кожного з них.

По-третє, соціальні відносини можуть бути проблематичними, тому що в цьому процесі беруть участь люди з якісно різним рівнем свідомості, знань та життєвого досвіду.

По-четверте, учасники соціальних відносин виходять із необхідності взаємодії як в інтересах освіти і виховання, так і в особистих інтересах. Процес навчання і виховання переплітає соціальні стосунки по оволодінню соціальними нормами і цінностями. Тут одночасно використовуються різні методи впливу і різнорівневе спілкування (суб'єкт-суб'єктне і суб'єкт-об'єктне).

По-п'яте, найважливішою домінантою соціальних стосунків виступає соціальна (навчальна, студентська) група, як первинна структура організації освіти, як перший і найсуттєвіший мікросоціум, в який інтегрується особистість.

Отже, освітні заклади усім своїм змістом і самою структурою організації навчально-виховного процесу сприяють різноплановій роботі по засвоєнню і напрацюванню досвіду дотримання соціальних норм кожною особистістю. Усі ці аспекти освітніх закладів відіграють вирішальну роль у засвоєнні соціальних норм молоддю з особливими потребами і формуванню у них відчуття повноцінності і впевненості у самореалізації в суспільстві як дієздатний її член, бо саме освітнє середовище забезпечує умови для формування надзвичайно важливих якостей, таких як: соціальна відповідальність, соціальна взаємність і соціальна мобільність, які визначають рівень соціалізованості особистості через засвоєння соціальних норм.

Так, зокрема, С. Занюк [6, с. 193-195] характеризує не просто соціальну відповідальність як таку, а норму соціальної відповідальності, яка вимагає надання допомоги людині тільки тоді, коли в цьому є потреба, а не завжди, як це часто поводять себе дорослі і ровесники з особами з інвалідністю, не даючи їм можливості робити щось самим, де вони можуть щось робити. С. Занюк наголошує, що норма відповідальності частіше актуалізується, якщо існує приклад інших, які перебувають в аналогічній ситуації. Він характеризує і норму взаємності, яка заснована на соціальному обміні матеріальними благами, діями та ін., але зазначає, що коли допомога надається з розрахунку на взаємність, тобто, на компенсацію в майбутньому, то вона втрачає свій альтруїстичний характер. Тоді мотивація людини, схильної допомогти, сприймається з недовірою, бо ставить людину, якій надають допомогу, в

умови, що відповідно до норми взаємності вона змушена компенсувати цю допомогу в майбутньому. Разом з тим, особа, яка одержує допомогу на таких умовах не схильється до взаємності якщо: 1) швидкість (чим швидше надана допомога, тим вона цінніша); 2) адекватність (якщо допомога відповідає ситуації); 3) безкорисливість (допомога не пов'язана з розрахунком на віддачу).

У таких випадках в особи, якій надається допомога за вищезазначених умов, формується відчуття подяки за допомогу і вона намагається віддячити людині за власну допомогу, чим може (словом, діями та ін.) не через нормативні вимоги, а з власного бажання, що надзвичайно активізує життєву позитивну позицію молоді людини з особливими потребами (відчуття соціальної захищеності в суспільстві).

Надзвичайна важливість освітнього середовища, як передумови для засвоєння і реалізації соціальних норм у життєдіяльності молоді, проявляється в тому, що воно розвиває соціальну мобільність, ставлячи особу в певні часові межі для засвоєння теоретичного матеріалу, виконання практичних завдань, завдяки чому особа набирається досвіду робити все усвідомлено, якісно і вчасно.

Згідно з визначенням П. Сорокіна, соціальна мобільність визначається як перехід індивіда або соціального об'єкта, або цінності, створеної завдяки діяльності, з однієї соціальної позиції на іншу. Необхідною передумовою засвоєння соціальних норм молоддю з особливими потребами є дієвість принципу рівних прав інвалідів і неінвалідів, яким передбачено, що потреби усіх без винятку членів суспільства мають однаково суттєве значення. Державна політика по відношенню до інвалідів повинна бути спрямована на надання їм рівних з іншими громадянами можливостей в реалізації економічних, соціальних, культурних, особистісних прав, передбачених Конституцією України з метою збереження соціального статусу інваліда, досягнення ним матеріальної незалежності незважаючи на його психофізичні обмеження. Слід зазначити, що рівні права інвалідів визнані і на міжнародному рівні.

Так, у статті «Права людини: запитання і відповіді», які опубліковано Організацією Об'єднаних Націй, дається визначення поняття про права людини. В ній говориться, що, зокрема, права людини у загальних рисах можна визначити, як права, які притаманні природі людини, без яких вона не може існувати як людина; права людини і основні свободи дають можливість повного розвитку і використання людських якостей, інтелекту, талантів і совісті; вони засновані на зростаючій потребі людства у такому житті, де невід'ємна гідність і цінність кожної людської особистості користувалася б повагою і захистом; відмова у надан-

ні людині прав і основних свобод є не тільки окремою і особистою трагедією, але й створює умови для соціальних і політичних конфліктів, сіє зерна насильства у самому суспільстві і між суспільствами та державами [11, с. 3].

У перелік основних економічних, соціальних і культурних прав входять: право на працю, право кожної людини на соціальне забезпечення; сім'ї повинні надаватись, по можливості, широка охорона і допомога; особлива охорона повинна надаватись матерям протягом періоду до і після пологів; особливі заходи охорони і допомоги повинні прийматися по відношенню до всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації; право кожного на харчування, житло, одяг і безперервне покращення умов життя; право кожної людини на безперервне покращення фізичного і психічного здоров'я, право на освіту будь-якого рівня; право на участь у культурному житті; право на користування результатами наукового прогресу та їх практичного застосування; повага свободи, необхідної для наукових досліджень і творчої діяльності.

Але, як зазначає В.А. Петросян, поряд з правами людини сучасного суспільства нерозривно пов'язані її обов'язки: моральний обов'язок, який витікає із визнання гідності, притаманній усім членам людської сім'ї, і правова повинність, обумовлена державною організацією життєдіяльності суспільства [12, с. 116].

Наступною передумовою засвоєння соціальних норм молоддю з особливими потребами є наявність у них позитивної референтної групи, під якою розуміється група, з якою людина себе ідентифікує або до якої має емоційну схильність і яку вона використовує для того, щоб спрямовувати і визначати свої переконання, цінності та цілі [2, с. 197]. Це означає, що якщо у молодій людині з особливими потребами є рідні, родичі, друзі, яким вона може дові-

рити усі свої думки, сумніви, з якими може порадитись і бути впевненою, що вони порадять чи допоможуть від щирого серця, нічого не вимагаючи від неї за цю пораду чи допомогу, то в такому випадку люди названої категорії вірять у краще життя, прислухаються до цих порад, приймають допомогу і дякують за це, не почувають себе покинутими, непотрібними. Таке внутрішнє відчуття допомагає їм позитивно ставитись до оточуючого світу, до самого себе, до свого життя попри їх інвалідність. Особливо важливою передумовою засвоєння соціальних норм для такої категорії людей є однолітки, які своєю поведінкою, стосунками, спілкуванням є прикладом для даної категорії осіб з особливими потребами, які спілкуються і взаємодіють з нею як із здоровою, не надаючи ніякого значення інвалідності. Ровесники для інвалідів є більш авторитетною групою, бо в них у процесі спілкування і взаємодії немає місця жалості, яка часто присутня у дорослих.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що значна кількість вчених детально аналізують соціальні норми як такі та їх значення у соціалізаційному процесі. Разом з тим, у наведених дослідженнях немає чіткого обґрунтування найбільш суттєвих передумов, які безпосередньо впливають на процес засвоєння молоддю з особливими потребами соціальних норм як необхідної складової активної соціалізації. Нами виділені і обґрунтовані основні передумови засвоєння молоддю з інвалідністю соціальних норм, визнаних у тому суспільстві, до якого вони належать, зокрема, це такі: сім'я, освітнє середовище, правове державне забезпечення на рівні із здоровими ровесниками, наявність позитивної референтної групи.

Перспективність подальшого дослідження вбачають у вивченні механізмів засвоєння соціальних норм молоддю з особливими потребами як змістовного компонента цього процесу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андреевкова Н.В. Проблема социализации личности / Н.В. Андреевкова // Социальные исследования. – М., 1979. – Вып. 3. – С.44.
2. Большой толковый психологический словарь. Т.2 (П-Я): Пер. Сангл./Ребер Артур.. – ООО «Издательство АСТ»: «Издательство «Вече», 2003. – 560 с.
3. Ваховский Л. О содержательной стороне социализационного процесса в современных условиях / Л.Ваховский, С.Савченко // Соціальна педагогіка : теорія і практика. – 2005. – № 1. – С.4-8.
4. Гилинский Я.И. Стадии социализации индивида / Я.И. Гилинский / Человек и общество. – Л., 1971. – Вып. 9. – С.44-45.
5. Домбровский Е.А. К вопросу о правомерности понятия «социализация личности» / Е.А.Домбровский // Актуальные вопросы исторического материализма. – М.: Политиздат. – 1971. – С.254-262.
6. Занюк С. Психология мотивации. – К.: Эльга – Н.; Ника-Центр, 2002. – 352 с.
7. Кон И.С. НТР и проблемы социализации молодежи / И.С.Кон. – М., 1987. – С.22-23.
8. Лукашевич М.П. Соціологія: навч. посібник / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков : за заг. ред.. М.В. Туленкова. – К., 1998. – 276 с.
9. Лукашевич Н.П. Социология образования: конспект лекцій / Н.П. Лукашевич, В.П. Солодков : под. ред. Н.П.Лукашевича. – К., 1997. – 224с.
10. Миттус Х. Социализация ребенка – основная социально-психологическая функция семьи / Х.Миттус. – Тальянти, 1978. – С. 101-112.

11. Организация Объединенных Наций. Права человека: Вопросы и ответы. – Нью-Йорк, 2005. – С. 3.
12. Петросян В.А. Интеграция инвалидов в Российское общество: дис. доктора социол. наук : 22.00.04 / Петросян Владимир Аршакович. – М.2011. – 345с.
13. Спасибенко С.Г. Иерархия структурных качеств человека: социально-типические особенности / С.Г. Спасибенко // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 5. – С.99-115.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2014

REFERENCES:

1. *Andreenkova N.V.* Problema sotsializatsii lichnosti (The problem of socialization). *Sotsialnyie issledovaniya*. M., 1979. Vyip. 3. P.44.
2. Bolshoy tolkovyyi psihologicheskii slovar. T.2 (P-Ya) : Per. S angl.. (Big and good psychological vocabulary). ООО «Izdatelstvo AST»: «Izdatelstvo «Veche», 2003. 560 p.
3. *Vahovskiy L.* O soderzhatelnoy storone sotsializatsionnogo protsessu v sovremennyih usloviyah (On the content side of the socialization process in modern conditions). *Sotsialna pedahohika : teoriia i praktyka*. 2005. № 1. P.4-8.
4. *Gilinskiy Ya.I.* Stadii sotsializatsii individa (Socialization of the individual stages). *Chelovek i obschestvo*. L., 1971. Vyip. 9. P.44-45.
5. *Dombrovskiy E.A.* K voprosu o pravomernosti ponyatiya «sotsializatsiya lichnosti» (On the question of the legality of the concept of “socialization of the individual”). *Aktualnyie voprosyi istoricheskogo materializma*. M.: *POLITIZDAT*. 1971. P.254-262.
6. *Zanyuk S.* Psihologiya motivatsii (Psychology of motivation). K.: *Elga – N.; Nika-Tsentr*, 2002. 352 p.
7. *Kon I.S.* NTR i problemyi sotsializatsii molodYozhi (STR and youth socialization problems). M., 1987. P.22-23.
8. *Lukashevych M.P.* Sotsiolohiia: navch. posibnyk (Sociology). K., 1998. 276 p.
9. *Lukashevich N.P.* Sotsiologiya obrazovaniya: konspekt leksii (Sociology of Education). K., 1997. 224p.
10. *Mittus H.* Sotsializatsiya rebYonka – osnovnaya sotsialno-psihologicheskaya funktsiya semi (Socialization of the child - the main socio-psychological function of the family). *Talyatti*, 1978. P. 101-112.
11. Organizatsiya Ob’edinennyih natsiy. Prava cheloveka: Voprosyi i otvetyi (United Nations organization. Human Rights: Questions and Answers). Nyu-York, 2005. P. 3.
12. *Petrosyan V.A.* Integratsiya invalidov v Rossiyskoe obschestvo: dis. doktora sotsiol. nauk : 22.00.04 (Integration of disabled people in Russian society). M. 2011. 345p.
13. *Spasibenko S.G.* Ierarhiya strukturnih kachestv cheloveka: sotsialno-tipicheskie osobennosti (Structural hierarchy of human qualities: socio-typical features). *Sotsialno-gumanitarnye znaniya*. 2001. № 5. P.99-115.

Гордієнко Наталія Миколаївна – кандидат соціологічних наук
КЗ «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр»
Запорізької обласної ради
Адреса: 69017, м. Запоріжжя, вул. Наукове містечко, 59
E-mail: natali_zp_tu@mail/ru

Gordienko Nataliya Mykolayivna – PhD in sociology
MI “Khortytskyi national educational and rehabilitation center” Zaporizkoyi regional rada
Address: 59, Naukove mistechko Str., Zaporizhzhya, 69017
E-mail: natali_zp_tu@mail/ru